

ARTICLE INFO

Received: 26th December 2022

Accepted: 05th January 2023

Online: 07th January 2023

KEY WORDS

Ағартушы, тілші, тіл білімі, түркология, әдебиет, тарих, филология.

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ҚАРАҚАЛПАҚ ТІЛ БІЛІМІНЕ ӘСЕРІ МӘСЕЛЕСІ

¹Құттымұратова Ырысты Абдирахмановна

Әжінияз атындағы НМПИ қазақ тілі және әдебиеті кафедрасы
меңгерушісі, PhD, доцент,

²Нурымбетов Сафа Араздурдыевич

стажер оқытушы.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7512289>

ABSTRACT

Бұл мақалада қазақ халқының көрнекті өкілі А.Байтұрсынұлы еңбектері жайлы сөз етіледі. Ол өзінің еліне адал қызмет еткен ағартушы. Ұлтының тарихы мен мәдениетінің арнасын бүгінге мұрағат етіп қалдырған ұлы ұстаздарымыздың бірі. Ең алдымен, бастауыш сынып оқулықтарының авторы. Екіншіден, алдыңғы қатарлы әдістемелік оқулық жазуды ғана қолданып қоймай, қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша тұңғыш ғылыми еңбек жазған ірі тұлға. Қарақалпақ тіл білімін алғаш зерттеген ғалымдар да Ахмет салған сара жолмен қарайлас тәжірибе өрбіткен.

М. Әуезов осыдан 70 жыл бұрын – қазақ халқының бостандығы, тәуелсіздігі мен ұлттық бірлігі үшін жан аямай тер төккен және сол мақсатқа жету жолында жанын пайда еткен ғұлама азаматтың ғұмырын зор бағалап, «Ахаңды оқыған азаматтарды тұңғыш көсемі» деп көрсеткен болатын. Ахаңның қазақ халқы үшін атқарған істерін, армандаған мақсат-мұратын жеке адам мүмкіндігінің өлшеміне сыйғызуға болмайды. Оны жан дүние байлығы, рухани құдіреті - оның көрегендігінде. Ахаңның сонау заманның өзінде-ақ, көтерген проблемалары, жазба мұрасының мән-мазмұны бүгінгі таңда тәуелсіздік алып отырған мемлекетіміздің күн тәртібіндегі көкейкесті мәселелерге жазыш кеткен жауаптай көрінеді.

Ахмет Байтұрсынов қазақша әліппе жасауы, араб жазуына кіргізген

реформасы, қазақ тілі білімінің негізгі терминдерін жұртымыздың образды ойлау мүмкіндігімен сабақтастырып, өз топырағымыздан тауып, оларға тұңғыш анықтама бергені, дыбыс жүйесін «фонетика», сөз жүйесін «морфология», сөйлем жүйесін «грамматика» етіп қалыптастырған.

XX ғасырдың басында оқу-ағарту, ғылым жолында өте биік тұлға Ахмет Байтұрсынов болды. Ол алдымен, бастауыш сынып оқулықтарының авторы, екіншіден, алдыңғы қатарлы әдістемелік оқулық жазуды ғана қолданып қоймай, қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша тұңғыш ғылыми еңбек жазды. А.Байтұрсынұлына дейін қазақ оқыту әдістемесінен ғылыми еңбек жазған ғалым болмаған. Сондықтан А.Байтұрсынұлы әдістеме заңдылықтарын оқулықтар жазуда іс жүзінде қолданған және әдістемені

ғылыми тұрғыда зерттеген ғалым дейміз. Ахмет Байтұрсынұлының есімі бүкіл түркі тілдес халықтардың тарихына Кемал Ататүрік, Ысмайылбек Гаспыралы есімдерімен қатар мәңгі өшпестей болып, алтын әріптермен жазылды. Қазақ халқының тарихында өзінің рухани сана-сезімі мен парасаты және жалпы болмысы жағынан айрықша орын алатын ол — фольклорист, ақын - жазушы, публицист, аудармашы, қазақ тілі мен әдебиетінің негізін қалаушы, ірі филолог, лингвист- ғалым, түрколог-реформатор, ағартушы-демократ, гуманист, педагог, зерделі тарихшы, журналист, қазақтың тұңғыш реформаторы, профессор, «Алаш» партиясын құрушы, қазақ ғылымының алғашқы ұйымдастырушысы, оқулықтар жазудың білгір маманы, қазақ елінің тәуелсіздікке жетуі үшін жан аямай күрескен ер азаматы, қоғам қайраткері, өз халқының жалындап жанған адал перзенті. Коммунистік-тоталитарлық жүйенің қылышынан қан тамып тұрған кезінде Ахмет Байтұрсынұлының есімін атауға тыйым салынғаны белгілі. Сөйтіп, 70 жыл бойы Ақаңның рухани мұралары мен оның есімі тарихтан алынып тасталды. Әйтсе де, Ақаң есімі бүгінгі таңда қайта тіріліп, тыныс алып, халқының рухани өміріне өлшеусіз серпіліс әкеліп отырғаны да тарих шындығы.

1912 жылы мектеп балаларына қазақша сауаттандыратын оқу құралын жазғаннан кейін көп ұзамай енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулық жазуға кіріседі. Бұл оқулықтың фонетикаға арналған 1 – бөлімі «Тіл құралы» деген атпен алғаш рет 1915 жылы жарық көрген. Тіл

құралы – қазақ мәдениетінде бұрын болмаған соңғы құбылыс. Оның қазақ жұртшылығы үшін мүлде тың дүние екендігін оқулықтың кіріспесінде автор арнайы атап өтеді. Ол осы оқулықта қазақ грамматикасына қатысты категориялардың әр қайсысына тұңғыш қазақша терминдерді ұсынады. Күні бүгінге дейін қолданылып жүрген «зат есім, сан есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш» деген т.б. сан алуан лингвистикалық ғылыми терминдердің баршасы А.Байтұрсыновтікі.

Оқулықтың тағы бір құндылығы қазақ тілінің грамматикалық басты салалары фонетика – дыбыс туралы ғылым, морфология – сөз құрамын зерттеу, ал синтаксис сөйлем құрылысын зерттеу т.б. деп саралап тұңғыш тыңнан ғылыми жол салуында болып отыр. Әрі аудармашы, әрі ақын, әрі қазақ тілі мен әдебиетін зерттеуші ғалым А.Байтұрсыновтың сан салалы еңбегіне арнап оның 50 жылдық тойына жазған мақаласында М.Әуезов былайша баға берген еді. «Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаңның салған әдебиеттегі орны – «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер – білім, саясат жолындағы қажымас қайратты...Тарих ұмытпайтын істер болмақ. Жаңа өсіп келе жатқан қазақ интеллигенциясы Ахаңның еңбегінің өнімді болуын тілеуден жалықпайды».

Қазақ халқының абзал ұлдарының бірі, XX ғасырдың бас кезіндегі демократиялық бағыттағы қазақ зиялыларының ең ірі, ең беделді көш басшысы А.Байтұрсыновтың қазақ ғылымы мен мәдениеті, тәлім – тәрбие

оқу ісі тарихына сіңірген орасан зор еңбегінің тарихтан өшпес орын алатынын бүгінгі демократия мен әділеттілік салтанат құрған дәуірде өмір шындығы дәлелдеп отыр.

Қарап отырсақ, А.Байтұрсынұлының педагогика, методика, филология салаларында еңбегі зор. Осы жөнінде С.Мұқанов былай дейді: «Әр тілдің айдауында жүрген қазақ балаларына қазақ тілімен кітап жазған, қазақ тілінің негізін жасап, қазақ мектебінің іргесін қалаған алғашқы адам -Ахмет. Ахметтің бұл тарихи еңбегі бағаланбай калмақ емес. 1920 жылы «Баяншы» атты кітабы Қазанда жарық көрді. Еңбек - бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту әдістемесінің ең тұңғыш үлгісі. «Баяншы» еңбегі екі бөлімнен тұрады. 1-бөлім қазақ тіліндегі дыбыстар һәм олардың жазу белгілері, 2-бөлім дыбыспен жаттығу деп аталады. Еңбектің 1-бөлімінде А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық құрамы туралы мағлұмат береді. Қазақ тілінде 24 түрлі дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дыбысты. Дауысты және дауыссыз дыбыстар деп екіге бөледі. Жуан және жіңішке дыбыстарға толық тоқталады.

Дыбыс пен жаттығу деген бөлімде дыбысты қалай оқыту қажет деген мәселе төңірегінде әдістемелік ой қозғайды. Дыбысты меңгеруге байланысты мұғалімдерге бірнеше ақыл-кеңес береді.

Ахмет Байтұрсынұлының бұл әдістемелік еңбектері мұғалімдерімізге, әсіресе бастауыш мектеп ұстаздарына таптырмайтын әдістемелік құрал десек артық айтқанымыз емес.

Қай заман болмасын өзінің еліне адал қызмет етіп, ағартушылық іс-әрекеттерді атқара отыра ұлтының тарихы мен ежелден бергі қазақ мәдениетінің арнасын бүгінге мұрағат етіп қалдырған ұлы ұстаздарымыз баршылық. Солардың ішінде ерекше атауға тұрарлық ғасыр жүгін арқалаған, заманының дүбірлі аламанында жас ұрпақты білім мен тәрбиенің кәусар бұлағынан сусындатқан - Ахмет Байтұрсынұлы.

Ел тағдыры, өз халқының болашағы үшін бүкіл ғұмырын арнап, Тәуелсіздік таңы атуын арман еткен ұлы тұлға дәрежесіне көтерілді. Сондықтан да оның шығармалары мен ұлт үшін жасаған ерең еңбегі ұрпақтарының мәңгі ұлағатында. Бүгінгі күнде біздің Өзбестанымызда да, яғни ондағы Қарақалпақстан Республикасындағы Жоғары оқу орындары мен мектептерде да Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері мен жастарға қалдырған патриоттық, тәрбиесі мол туындылары оқытылып келінеді. Әсіресе көп ұлтты Республикамызда білім беру 7 тілде жүргізілетін болса, соның ішінде қазақ тілінде білім алушылар алдыңғы орынды иелеген. Себебі, Республикамыздағы 6 Жоғары оқу орындары мен 500 ге жуық мектептерде тәлім қазақ тілінде жүргізіледі. Міне осы тәлім қазақ тілінде жүргізілетін оқу орындарының бәрінде де Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері терең үйреніледі. Сондай-ақ, Қарақалпақ тіліндегі әліппе оқулығының алғашқы таңбаларын таңдаған С.Мажитов та, әліппе оқулығының тұңғыш авторларының бірі болған профессор Ж.Қайырбаев та өз еңбектеріне арқау етіп, А.Байтұрсынов ұсынған әліппе

негізінде қарақалпақ әліппесін жаратқан және ең алғашқы қарақалпақ әліппесі мерекесін ойлап тапқан. Мұндағы әрбір дыбысқы сипаттаманы өлең жолдарымен балаларға арнап жазған. Қарақалпақ тілі фонетикасының негізін қалаған алғашқы зерттеушілер Ж.Аралбаев, академик А.Даулетовтер де Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерін терең үйреніп, өз зерттеулеріне үлгі тұтқан.

Қарақалпақ әдебиетінің 50 – жылдардағы классиктері Қ.Айымбетов, Н.Дауқараевтар да Ахмет зерттеулерінен күш алып, өз халқының әдебиетін дамытуға мейлінше ат қосқан. Жалпы, Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері Қарақалпақ тіл білімі мен әдебиетінің өркендеуіне де кезінде септігін тигізгені сөзсіз. Бұл әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

References:

1. Kuttimuratova I. The influence of the karakalpak language on the speech of Kazakhs of Karakalpakstan // Norwegian Journal of Development of the International Science. – 2021. – №. 73-2. – С. 39-40.
2. Kuttimuratova I., Bazarbaeva G. Dialectological peculiarities of the kazakh language of Kungrad region in Karakalpakstan //Chief Editor.
3. Kuttimuratova I., Mambetkerimov G. Overview of toponymic names in Kungrat district // Norwegian Journal of Development of the International Science. – 2021. – №. 74-2. – С. 46-48.
4. Kuttimuratova I., Bazarbaeva G. Dialectological peculiarities of the kazakh language of Kungrad region in Karakalpakstan //Chief Editor.
5. Kuttimuratova I., Mambetkerimov G. Onomastic term of kungrat district of Karakalpakstan //Norwegian Journal of Development of the International Science. – 2021. – №. 74-2. – С. 43-45.
6. Quttimuratova I. A. Lingua-geographical study of the lexical dialectology of the kazakhs in the Republic of Karakalpakstan //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 12. – С. 674-677.
7. Abdiraxmanovna, Q. I. (2016). Professionalisms connected with fishing in the language of the Kazakh people in Muinak and Kungrad regions of Karakalpakstan. Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, (5-6), 34-37.
8. Куттымуратова Ы. А. Изучение лексики казахского говора Кунградского района в лингвогеографическом аспекте //Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – №. 13. – С. 84-86.
9. Taubaevich, Koblanov Zholaman, and Tortkulbaeva Tursynay Abdigaziyevna. "The Role Of William Shakespeare's Work In The Development Of European Literature." Journal of Positive School Psychology 6.8 (2022): 299-304.
10. Zholaman Taubaevich Koblanov, Tursynay Abdigaziyevna Tortkulbaeva, Yrysty Abdirakhmanovna Kuttymuratova, Kuvondik Ayitbayevich Kadirov, Akmaral Nurkodjaevna Otarova, Raushan Maratovna Kametova Taubaevich K. Z. The Role Of William Shakespeare's Work In The Development Of European Literature //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – Т. 6. – №. 8. – С. 299-304.